

Kəmalə Sabir qızı Hüseynova, İradə Zahir qızı Vəliyeva³
TİPOLOJİ SİSTEMDƏ İNGİLİS DİLİNİN MÖVQEYİ VƏ DİLÇİ
ALİMLƏRİN MÜLAHİZƏLƏRİ

Giriş. Hər hansı bir sistem kimi, dil sistemi də ayrı-ayrı ünsürlərdən (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə) və strukturdan ibarətdir. Dil ünsürləri maddi substansiyaya – səs tərkibinə malik olur. Dilin daxili quruluşu, onun saysız-hesabsız ünsürlərinin əlaqə sxemləri o dilin strukturunu təşkil edir.

Yer üzündə dillər çoxdur. Bu dillərin hər birində başqa dillərə məxsus xüsusiyyətlər olduğu, onları başqa dillərə yaxınlaşdırdığı kimi, hər dilin yalnız özünəməxsus cəhətləri və onu başqalarından ayıran xüsusiyyətlər də vardır. Elə xüsusiyyətlər də vardır ki, yalnız müəyyən qrup dillərə xasdır. Buna görə də həmin dillər digər qrupa məxsus dillərdən fərqlənir. Həm müxtəlif, həm də mənşəcə qohum olmayan dillərdə ümumi struktur əlamətlər müəyyən edilə bilər. Məsələn, birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olan təyini söz birləşmələri ingilis və türk, monqol və yapon dillərində və s. özünü göstərir. İrəli sürülən məqsəddən və həll edilməli problemlərdən, habelə tədqiqat obyektindən asılı olaraq, dilçilik tipologiyasını iki yerə: ümumi tipologiya və xüsusi tipologiya elmlərinə bölmək mümkündür. Xarici dilləri öyrənmək ehtiyacı ilə əlaqədar əncəbi dilin fonoloji, morfoloji və sintaktik quruluşu, habelə leksik sistemi ilə ana dilinin müvafiq xüsusiyyətləri tipoloji aspektdə dərinlən və əsaslı şəkildə rədqiq edilib öyrənilməlidir. Ona görə də həm dillərin ümumi tiplərini müəyyənləşdirmək, həm də xarici dilin və ana dilinin müxtəlif səviyyəsində tipoloji səciyyəsinə üzə çıxarıb aydınlaşdırmaq tamamilə müasir aktual problemlərdir.

Əsas hissə. Adətən, xarici dilləri öyrənən tələbələr bu xarici dilləri öz ana dilləri ilə müqaisə edir və məhz ana dilindən çıxış edərək xarici dilə yanaşırlar. Ona görə də xarici dilləri öyrənməyin pedaqoji tələblərindən biri də belədir ki, bu xarici dilin ana dilindən tipoloji cəhətdən fərqlənən mühüm struktur əlamətləri müəyyən edilib üzə çıxarılsın. Xarici dil müəllimlərinin uzun müddət ərzində apardıqları müşahidələrdən və eksperimental tədqiqatlardan məlum olu ki, başqa dilləri öyrənərkən tələbələrin çətinlikləri və həmişə buraxdıqları nöqsanlar ana dilinin təbiəti ilə əlaqədar təzahür edir.

Dilçilik tipologiyası və ya dillərin tipologiyası termini haqqında elmdə vahid anlayış yoxdur. Əsas ümumi məqbul fikir belədir ki, dilçilikdə <<tipologiya>> dedikdə dil tipləri haqqında təlim başa düşülür. Tipoloji baxımdan dil tipləri ayrı-ayrı səviyyələrdə, yaxud yarım səviyyələrdə öyrənilir, habelə ayrı-ayrı dillərin və dil qruplarının sistemləri müqaisə edilir və ya qarşılaşdırılır.

Bütün digər Hind-Avropa dilləri kimi ingilis dili də flektiv tipli dildir. Bu dildə aqqlütinativ dil tipinə məxsus əlamətlər də az deyildir. Belə ki, ingilis dilində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur və bununla əlaqədar isimlə sifətin uzlaşması yoxdur, bu cəhətdən türk dillərindən fərqlənir: the new town-the new towns-təzə şəhər-təzə şəhərlər. Halbuki rus dilində uzlaşmanın tələbi ilə hər iki komponentdə dəyişmə baş verir: новый город-новые города. İngilis dilində də türk dillərində olduğu kimi bəzi sözdəyişdirici şəkilçilərin yalnız bir qrammatik mənası vardır. Məsələn, çəmənlilik anlayışını ifadə edən-es-en morfemləri başqa mənə bildirmək üçün işlənmir. Deməli, bu dildə də bəzi morfemlər təkmənalıdır.

Flektiv dillərdə nitq hissələri hər hansı tipinə nisbətən daha qəti və aydın şəkildə fərqləndirilir. Çünki hər bir nitq hissəsinə məxsus olan morfoloji əlamətlər vardır. Lakin flektiv dillərdən olan ingilis dili müasir dövrdə konversiya hadisəsinin təsiri nəticəsində aqqlütinativ və ya köksözlü dil tiplərinə xas xüsusiyyətlər kəsb etməkdədir. Halbuki bu sonuncu dil tiplərində nitq hissələri bir-birindən o qədər də kəskin və aydın tərzdə fərqlənir.

Dillərin müqayisəsindən məlum olur ki, bu dillərdə ümumi cəhətlər vardır. Məsələn, bütün dillərdə sait və samitlər vardır. Lakin bəzi dillərdə sait fonem az, samit fonem çox olur. Məsələn, rus dilində 6 sait, 34 samit fonem vardır. İngilis dilində 21 sait, 25 samit fonem olduğu göstərilir. Az da olsa, çox da olsa, bütün dillərdə sait və samitlər mövcuddur. Deməli, dilin strukturunda saitlər sistemi ilə samitlər sistemi olması ümumi, universal səciyyə daşıyır. Tək-tək istisnalar nəzərə alınmasa, demək olar ki, bütün dillərdə indiki zaman forması vardır. İngilis dilində isə indiki zaman dörd forması özünü göstərir. Buna baxmayaraq, indiki zaman formasının bütün dillərə xas, universal səciyyəli olduğunu söyləmək mümkündür.

Tipologiya üçün heç də bütün dillərdə deyil, bəlkə dillərin çoxunda özünü göstərən linqvistik səciyyəli hadisə və faktlar daha əhəmiyyətli hesab olunur. Məsələn, Hind-Avropa dillərində hallanma sistemi vardır. Lakin bu dil ailəsinə mənsub olan bəzi dillərdə isimlər hallanmır. Məsələn, bolqar, fransız, ispan, ingilis dilləri. Hal sisteminə malik olub-olmaması əsasında Hind-Avropa dillərinin qruplaşdırılması dillərin təsnifində mühüm tipoloji əlamətdir. Belə ki, hallanma sisteminin bu dillərin çoxunda özünü göstərməsi dil universalisi hesab edilə bilər. Digər tərəfdən, hal sisteminin bir sıra dillərdə olmaması da dil universalisi kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, <<hal sisteminə malik olan dillər>> və <<hal sisteminə malik olmayan dillər>> qarşılaşdırılması (oppozisiyası) əsasında təsnifat aparıla bilər.

Təsviri və ya statik səciyyəvi universalilər dillər tipologiyasını sinxron baxımdan müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı diaxronik universalisi də vardır ki, o dildə dəyişmə və inkişaf prosesini səciyyətləndirir. Ən müxtəlif dillərdə eyni şəkildə inkişaf prosesi getdiyinə aid nümunələr çoxdur. Qədim Hind-Avropa dillərinin çoxunda mövcud olmuş cütlük kəmiyyəti sonralar aradan çıxmışdır. Dil universalisi dil ünsürlərinin sistem daxili əlaqələrinin eyni tipli, izomorf ifadə üsuludur.

Dil hadisələrinin universallığı haqqında hələ orta əsrlərdə bəhs açmağa başlamışlar. O zaman bütün məlum olan dillər haqqında ümumi, vahid, universal qrammatika yazmaq istəmişlər. Buna görə də bütün dillər üçün müştərək olan ümumi məntiqi qanunları müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Bu iş prosesində məntiqi kateqoriyalarla dilçilik kateqoriyalarını

³ Azərbaycan Texniki Universiteti Xarici dillər kafedrasının baş müəllimləri

eyniləşdirdilər ki, bu, əlbəttə, düzgün deyildir. Bu səhv baxışın nəticəsidir ki, o zaman dilin inkişafına dilin konlanması kimi qiymət verilir, çünki hər hansı inkişaf dəyişmə yolu ilə baş verir, hər bir dəyişmə isə ideal standart dildən (Qərbdə belə dil klassik latın dili hesab olunurdu) uzaqlaşma deməkdir. Ona görə də dili bu korlanmaqdan (dəyişməkdən) xilas etmək məqsədilə normativ lüğətlər tərtib etmək meyl, bu lüğətlərdə düzgün söz işlətmə qaydalarını təsbit etmə meyl, qüvvələnməmişdir.

Analitik dillərdə bütöv sözün daxilində məfhumlar birləşməsi olur. Çünki belə dillərdə ayrıca sözə yalnız kök morfem qoşulur, başqa morfemlər qoşulmur. İngilis və fransız dilləri bu tipinə daxildir. Sintetik tipli dillərdə sözlərə şəkilçi morfemlər qoşula bilər və buna görə də dillərdə şəkilçilər çoxmənalı olur. Polisintetik dillərdə isə bu sintetizm daha yüksək dərəcədə olur.

Son zamanlar tipologiya problemlərinə maraq çoxalmışdır. Bu işdə R.Yakobsonun <<tipoloji tədqiqatlar və tarixi-müqayisəli dilçiliyə onların xidməti>>mövzusunda oxuduğu məruzənin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Müəllif öz məruzəsində müasir dövüdə dilçilik elmi üçün tipoloji tədqiqatların böyük əhəmiyyətini qeyd edir. Çünki elm müxtəlif dillərlə məşğul olduqca daha çox tipoloji oxşanıqlar meydana çıxır. Belə oxşayıqları, izomorfizmi müəyyənləşdirən tipologiyanın başlıca məqsədlərindən biri hesab edir. Öz əhatəli, məzmunu tədqiqatı nəticəsində İ.İ.Meşşaninov dillərin sintaktik tipologiyası problemini həll etmiş və bu tipologiyanın üç növünü müəyyənləşdirmişdir: 1) Passiv quruluşlu dillər. Bura Çukot dili və Şimali Amerikanın bəzi dilləri daxildir. Müəllif bu dillərin tipoloji əlaməti kimi inkorporlaşmanı göstərmişdir. Yəni bu dillərdə subyekt də, obyekt də fərqli qrammatik formaya malik deyildir, aparıcı sözə tabe olan bir kompleks təşkil edir. Passiv quruluşlu dillərdə fellər təsirli və ya təsirsiz adı ilə bölünə bilmir. 2) Erqativ quruluşlu dillər. Bu dillər üçün erqativ konstruksiyalar səciyyəvidir. Bu dillərin başlıca xüsusiyyəti belədir ki, fel-xəbar mübtədə ilə ikitərəfli sintaktik əlaqədə olur; fel həm mübtədə ilə uzlaşır, həm də bu mübtədəni idarə edir. Bu ikitərəfli əlaqənin qrammatik ifadəsi felin təsirli və ya təsirsiz olması ilə əlaqədar dəyişir: fel təsirli olarsa, mübtədə xüsusi halda-arqatik halında (iş görəni, faili bildirən hal) işlənir, fel təsirsiz olduqda mübtədə mütləq halda işlədilir. İ.İ.Meşşaninov erqativ quruluşlu dillərə Qafqaz dillərini (avar, lak, dargin, qismən də gürcü dili) və Pirenej yarımadasına yaşayan biskların dilini aid edir. 3) Nominativ quruluşlu dillər. Bu dillərdə əsas səciyyəvi əlamət odur ki, subyektiv adlıq (nominativ) halda işlədilməsi felin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı deyildir. Müəllif bu dillərə Hind=Avropa, türk, monqol, fin-urq və s. çoxlu dilləri daxil edir.

Tipologiya üzrə ilk monoqrafik əsər yazan B.A.Uspenski belə hesab edir ki, struktur tipologiyasının əsas məqsədi izomorf və allomorf əlamətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müəllifə görə, bütün dillərə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər allomorf hesab edilir. Bu prinsip ümumi dil nəzəriyyəsi və dil universalilərinin əsas prinsipi hesab olunur. Müqayisəli-tarixi metodun əldə etdiyi nəliyyətləri yoxlamaq üçün tipoloji dilçilikdən istifadə oluna bilər.

Ümumiyyətlə, XX əsirdə tipologiya elminin bir sıra qolları yaranmışdır: mərhələvari tipologiya, kvantitativ tipologiya, xarakterologiya, ayrı-ayrı dil sistemlərinin tipologiyası, universalilər tipologiyası. XVI-XVIII əsrlərdə dənizçiliyin və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar Avropa alimlərinə məlum oldu ki, dünyada çox müxtəlif struktura malik dillər vardır. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində avropalılar qədim Hindistanda mövcud olmuş sanskrit dili haqqında məlumat əldə edirlər. Sanskrit qədim hindlilərin müqəddəs kitablarının adı ilə, çox zəngin flektiv quruluşa malik olan bu dilin mürəkkəb fonoloji sistemi vardır.

Qədim hindlilərin mədəniyyətinin və dilini öyrənən alman alimi Fridrix Şlegel (1772-1829) 1808-ci ildə "Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında" əsərini çap etdirir. Dillərin strukturca fərqlərinə ilk dəfə diqqət yetirən Şlegel bütün dilləri bu struktur baxımından iki yerə bölmüşdür: 1) şəkilçili dillər. Bu dillərə türk, Polineziya və çin dillərini daxil etmişdir. Onun fikrincə, bu dillərdə sözlər arasında əlaqə sırf mexaniki yolla ifadə olunur; 2) flektiv dillərə sami, gürcü, fransız dilləri daxil edilir.

Onun qardaşı Avqust Şlegel (1767-1845) bu təsnif sxemini dəyişdirmiş, üç qrup dillər olduğu fikrini irəli sürmüşdür: qrammatik strukturu olmayan dillər, şəkilçili dillər, flektiv dillər. Öz tədqiqatında flektiv dillərin strukturundan çıxış edən A. Şlegel belə nəticəyə gəlir ki, Çin dilinin və Hind-Çin dillərini xüsusi qrupa ayırmaq zəruridir. Çünki bu dillərdə fleksiya yoxdur və qrammatik münasibətlər söz sırası vasitəsilə ifadə olunur. A.Şlegel dilləri daha qədim (sintetik dillər) və daha sonrakı (analitik dillər) adı ilə iki yerə bölmüşdür.

Lakin dillərin tipologiyası elminin həqiqi banisi alman alimi Vilhelm Humboldt dilçiliyin bu bölməsinin əsas dilin nəinki mikrosistemində, həm də yarım sistemində və bir sıra dillərin bütün sistemində oxşarlıq və ya eynilik üzə çıxarılmalıdır. İzomorfizmin əksinə olan allomorfizm isə müəyyən dil səviyyəsini təşkil edən vahidlərin müxtəlif tipli vahidlər olduğunu müəyyənləşdirməyə deyilir.

Dillərin müqayisəsindən məlum olur ki, bu dillərdə ümumi cəhətlər vardır. Məsələn, bütün dillərdə sait və samitlər vardır. Lakin bəzi dillərdə sait fonem az, samit fonem çox olur. Məsələn, rus dilində 6 sait, 34 samit fonem vardır. İngilis dilində 21 sait, 25 samit fonem olduğu göstərilir. Az da olsa, çox da olsa, bütün dillərdə sait və samitlər mövcuddur. Deməli, dilin strukturunda saitlər sistemi ilə samitlər sistemi olması ümumi, universal səciyyə daşıyır.

Tək-tək istisnalar nəzərə alınması, demək olar ki, bütün dillərdə felin indiki zaman forması vardır. İngilis dilində isə indiki zamanın dörd forması özünü göstərir. Buna baxmayaraq, indiki zaman formasının bütün dillərə xas, universal səciyyəli olduğunu söyləmək mümkündür.

Habelə, elə bir dil yoxdur ki, o dildə söz və ya cümlə olmasın. Bütün dillərdə və ya dillərin çoxunda özünü göstərən ümumi struktur qanunauyğunluqlara universal deyilir. Bu tərif, əsasən, dili sinxron planda səciyyələndirən universalilərə aiddir. Odur ki, bu universal növünü təsviri və ya mütləq universal adlandırmaq olar. Bu qanunauyğunluq kimi mütləq

universalilər bütün dillərə xasdır və elə buna görə digər müxtəlif semiotik sistemlərdən fərqli olaraq yalnız dil sistemlərinə xasdır. Odur ki, linqvistik və ekstralingvistik universalilərdən (məsələn, dil işarələri sistemindən fərqli olan digər işarələr sistemində xas universalilərdən) bəhs etmək olur.

Burası var ki, mütləq universalilər ayrı-ayrı dillərin və ya dil qruplarının səciyyəvi əlamətlərini üzə çıxara bilmək imkanına malik deyildir. Odur ki, tipologiya üçün heç də bütün dillərdə deyil, bəlkə dillərin çoxunda özünü göstərən linqvistik səciyyəvi hadisə və faktlar daha əhəmiyyətli hesab olunur. Məsələn, Hind-Avropa dillərində hallanma sistemi vardır. Lakin bu dil ailəsinə mənsub olan bəzi dillərdə isimlər hallanmır. Məsələn, bolqar, fransız, ispan, ingilis dilləri.

Hal sisteminə malik olub-olmaması əsasında Hind-Avropa dillərinin qruplaşdırılması dillərin təsnifində mühüm tipoloji əlamətdir. Belə ki, hallanma sisteminin bu dillərin çoxunda özünü göstərməsi dil universalisi hesab edilə bilər. Digər tərəfdən, hal sisteminin bir sıra dillərdə olmaması da dil universalisi kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, “hal sisteminə malik olan dillər” və “hal sisteminə malik olmayan dillər” qarşılaşdırması (oppozisiyası) əsasında təsnifat aparıla bilər.

Təsviri və ya statik səciyyəvi universalilər dillərin tipologiyasının sinxron baxımdan müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, diaxronik universalisi da vardır ki, o, dildə dəyişmə və inkişaf prosesini səciyyələndirir. Ən müxtəlif dillərdə eyni şəkildə inkişaf prosesi getdiyinə aid nümunələr çoxdur. Qədim Hind-Avropa dillərinin çoxunda mövcud olmuş cütlük kəmiyyəti sonralar aradan çıxmışdır. Dil universalisi dil ünsürlərinin sistem daxili əlaqələrinin eynitipli, izomorf ifadə üsuludur.

Nəticə. Dil hadisələrinin universalılığı haqqında hələ orta əsrlərdə bəhs açmağa başlanmışdır. O zaman bütün məlum olan dillər haqqında ümumi, vahid, universal qrammatika yazmaq istəmişlər. Buna görə də bütün dillər üçün müştərək olan ümumi məntiqi qanunları müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Bu iş prosesində məntiqi kateqoriyalarla dilçilik kateqoriyalarının eyniləşdirildikləri ki, bu, əlbəttə, düzgün deyildir. Bu, səhv baxışın nəticəsidir ki, o zaman dilin inkişafına dilin korlanmasına kimi qiymət verilir, çünki hər hansı inkişaf dəyişmə yolu ilə baş verir, hər bir dəyişmə isə ideal standart dildən (Qərbdə belə dil klassik latın dili hesab olunurdu) uzaqlaşma deməkdir. Ona görə də dili bu korlanmaqdan (dəyiş-məkdən) xilas etmək məqsədilə normativ lüğətlər tərtib etmək meylli, bu lüğətlərdə düzgün sözləşmə qaydalarını təsbit etmək meylli qüvvələnmişdi.

C.Qrinberq dünya dillərində 45 qrammatik universalisi müəyyənləşdirmişdir. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək. C.Qrinberq göstərir ki, “önlüklü (ön qoşmalı) dillərdə genitiv, demək olar ki, həmişə idarə edən isimdən sonra gəlir, qoşmalı (son qoşmalı) dillərdə isə genitiv idarə edən isimdən əvvəl gəlir”.

Bu universalisi slavyan dilləri materialında çox aydın təsvir olunur. Bu dillər önlüyə malik dillərdir və deməli, yiyəlik halda olan isim onu idarə edən isimdən sonra gəlir. Doğrudan da belədir: *КНИГА СТУДЕНТА*. Önlüyə malik olmayan dillərdən (türk dilləri, fin-üçor və s. dillərdə) isə yiyəlik halda işlənən isim onu idarə edən isimdən əvvəl gəlir: *тələbənin kitabı*. Digər bir universalisi belədir: dil yalnız son şəkilçilərə malikdirsə, deməli, o dildə yalnız qoşmalar var (önlük yoxdur), habelə dil yalnız ön şəkilçilərə malikdirsə, deməli, o dildə önlüklər vardır. Birinci qrupa türk, monqol, yapon dilləri, ikinci qrupa Hind-Avropa dilləri daxildir. Fonologiya, fonetika, morfologiya və qrammatika sahəsində universalilər V.A.Uspenski tərəfindən geniş miqyasda araşdırılıb üzə çıxarılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972. стр. 517.
2. Успенский Б.В. Структурная типология языков. М., 1955.
3. Трубецкой Н.С. Основа фонологии. М., 1960.
4. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва, 1962.
5. Макиев Э.А. К вопросу об изоморфизме. Вопросы языкознания.

Açar sözlər: dillər, struktur, tipologiya, universalisi, Hind-Avropa dilləri, dil qrupları, allomorfizm, izomorfizm.

Ключевые слова: языки, структура, типология, универсалии, индоевропейские языки, языковые группы, алломорфизм, изоморфизм.

Key words: languages, structure, typology, universals, Indo-European languages, language groups, allomorphy, isomorphism.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается общее типология языков мира, их классификация на современном этапе, взаимосвязь родственных языков и мнение, высказывание учёных-лингвистов.

SUMMARY

The article deals with the general typology of world languages, their classification in modern stage, the mutual relations of relative languages and points of views and positions of the scientists-linguists.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova